

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНА ГРУПА В США: ЗМІНИ В ЕТНОСОЦІАЛЬНОМУ СТАТУСІ І ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Друга світова війна (1939 – 1945 рр.) у черговий раз поставила на порядок денний історичного розвитку питання про національне самовизначення і державну лояльність. Це стосувалося не лише європейського та азіатського регіонів, які були ареною військових дій, але й, наприклад, Сполучених Штатів Америки. Адже багато етнічних груп, які проживали в цій країні, вели свій родовід з Європи, зокрема Східної, і, подібно до періоду першої світової війни, бажали втрутитися у вирішення питання про державний розвиток їхніх метрополій. Це стосувалося й української етнічної групи, для етнополітичного розвитку якої період 40-х років став вирішальним.

Варто згадати, що у 1930 р. вперше під час всеамериканського перепису населення було вжито назву “українці”¹, завдяки чому українська етнічна група була, нарешті, офіційно виокремлена американськими урядовими структурами з аморфного східноєвропейського конгломерату “русинів”, “руських”, “слов’ян”, “греко-католиків” та інших.

А після початку другої світової війни (1 вересня 1939 р.) тенденції і характерні особливості розвитку української спільноти в США були такими.

1. Початок змін у соціально-економічному статусі української етнічної групи

Згідно зі статистичними даними американської імміграційної служби, 98% усіх українців першої, найбільш масової, хвилі імміграції (1870 – 1914 рр.) були представниками трьох соціальних груп: селяни-власники (44%), робітники (37%), наймити (17%). Протягом цього періоду близько 40% українських переселенців стали індустріальними робітниками. Згідно з даними перепису 1930 р., вже 80% американських українців працювали в промисловості². Реалії військового часу внесли свої корективи в соціально-економічний статус українських іммігрантів. Рекстрикціоністські щодо нових емігрантів закони, наприклад, “Про реєстрацію іноземців” (1940 р.), сприяли внутрішньому перерозподілу американських трудових ресурсів³. Близько 51% персоналу підприємств військово-промислового комплексу почали складати представники слов’янських етнічних груп; у штатах Нью-Джерсі, Коннектікут – це були, в основному, українці⁴. Варто наголосити, що дефіцит робочої сили став причиною працевлаштування на таких підприємствах багатьох жінок українського походження, що стало причиною значного підвищення їхньої соціальної мобільності, а також зростання питомої частки кваліфікованої індустріальної праці серед українських емігрантів у цілому.

Підвищення особистих доходів у зв’язку зі зміною працевлаштування, можливість професійного розвитку в умовах певного дефіциту трудових ресурсів були не єдиними характерними рисами соціально-економічного розвитку української етнічної групи в роки другої світової війни. Не менш важливою обставиною була та, що серед молодих представників другого – третього поколінь українських емігрантів почала прослідковуватися тенденція залишати професійні

заняття батьків і працювати в більш спеціалізованих виробничих сферах устаткованих “білих комірів”. Бізнесовий прошарок і прошарок спеціалістів був незначним, але він поступово зростав, як результат одержання українцями спеціалізованої освіти. Перераховані тенденції свідчили про початок зміни економічного статусу української етнічної групи, які призвели до зайняття нової економічної “ніші” в 60-і роки.

2. Розгортання інституційної реорганізації української громади

До кінця 20 – початку 30-х років у середовищі української групи домінувала організаційною формою були товариства взаємодопомоги (громадські організації соціального страхування), що свідчило про першочерговість завдання пристосування до умов економічного механізму США. Вони були найбільш чисельними організаційними формами і в роки другої світової війни. Станом на 1944 р. в товариствах взаємодопомоги було об'єднано 180 тис. осіб, при тому, що, згідно із даними перепису, всіх осіб українського походження в 1940 р. нарахувалося близько 700 тис.⁷

Однак на зламі другого і третього десятиріч двадцятого століття відбувся зсув у словами відомого канадського історика Ореста Субтельного, перехід до “ідеологічних зобов'язань”⁸. Активізувалися організації політичного спрямування, які досить чітко розділилися на три угруповання: ліве (соціалістичне), монархічне і націоналістичне.

Початок і розгортання другої світової війни стали стимулами для подальшої політичної самоорганізації. Бажання іммігрантів узяти участь у вирішенні питання про майбутній державний статус України стало чинником, який сприяв утворенню 24 травня 1940 року у Вашингтоні Українського конгресового комітету Америки (УККА). У його Першому конгресі взяли участь 805 делегатів із 15 місцевостей США, які представляли чотири найбільші об'єднання товариств взаємодопомоги – Український народний союз (УНС), Союз українців-католиків “Провидіння”, Український робітничий союз (УРС), Українську народну поміщицьку організацію (УНП)⁹. Іншими завданнями УККА була консолідація політичних зусиль у груп американських українців (зазначимо, що до 1980 р. Конгрес виконував роль єдиної “парасолькової” організації українців США), покращення іміджу українців у ширшому американському суспільстві, матеріальна і лобістська допомога співвітчизникам у воєнній Європі, а також підготовка політичних лідерів української спільноти, які б змогли певним чином впливати на формування офіційної політики, зокрема зовнішньої, Сполучених Штатів Америки. Тому твердження авторів вітчизняного довідника “Зарубіжні українці” (1991 р.) про те, що “спочатку Комітет створювався як неполітична організація з метою об'єднання культурного співробітництва своїх членів у середовищі української діаспори у США”, вважаємо таким, що не відповідає історичній дійсності¹⁰. Першим президентом УККА був Микола Мурашко, представник УНС (1940 – 1944 рр.).

Одночасно потрібно згадати, що іммігранти з сучасної території Закарпаття, східної Словаччини, південно-східної Польщі, які ідентифікували себе етнічно як “карпатороси”, “карпаторусини”, “лемки”, були ініціаторами скликання Нью-Йорку Карпаторуського народного конгресу (11 лютого 1939 р.), на якому були представлені всі групи карпаторусинської еміграції, незалежно від релігійної приналежності (православні і греко-католики). Для координації діяльності карпаторусинів на конгресі було обрано Карпаторуський народний комітет¹¹.

3. Тенденції вирішення організаційним проводом громади в США “українського питання” в контексті розгортання Другої світової війни

Початок Другої світової війни привів до зміни державного статусу народів Східної і Центральної Європи, українського зокрема. У цих умовах представники діаспор слов'янських народів формулювали свою позицію стосовно майбутньої долі метрополій. Поступово всі українські громадсько-політичні угруповання

дійшли до консенсусу у питанні про підтримку коаліції СРСР, США і Великобританії, всіх народів, які приєдналися до Атлантичної Хартії (14 серпня 1941 р.). Адже в цьому документі, який початково був декларацією основних принципів державної політики США і Великобританії у Другій світовій війні, зазначалося, що ці країни “шанують право всіх народів вибирати таку форму правління, якої собі бажають, і хочуть, щоб право на незалежність і самоврядування повернути тим, у кого їх силою забрано”¹². Свідченням цієї тенденції були Американські слов’янські з’їзди (квітень 1942 р., м. Детройт – перший; вересень 1944 р., м. Піттсбург – другий), на яких було засуджено прихильників політики примирення з фашистською Німеччиною, виражено підтримку позиції союзників¹³. Але вузьконаціональні питання вирішувалися більш компліковано.

Якщо для “полонії” (польської діаспори) найбільш гострим було питання про підтримку лондонського емігрантського уряду, післявоєнне збереження території Польщі в кордонах 1939 р., то для української спільноти в США воно торкалося пошуків союзників для досягнення власної державності.

Найбільш суперечливою були позиції членів Української гетьманської організації Америки (УГО) і Організації державного відродження України (ОДВУ). Гетьманська організація була утворена в 1929 – 1930 рр. в результаті реорганізації “Гетьманської січі”. Подібно до своїх попередників, “гетьманці” продовжували дотримуватися монархічної ідеології, розробленої В. Липинським, у вирішенні питання про майбутній державний устрій України. В період з 11 вересня 1937 р. до 10 січня 1938 р. у США перебував Данило Скоропадський, син гетьмана Павла Скоропадського, який проживав у Німеччині, підтримував досить тісні зв’язки з урядовими і військовими інститутами цієї країни, і відверто захоплювався досягненнями німецького націоналізму. Після його візиту антирадянські й антипольські погляди “гетьманців” почали асоціюватися для значної частини американської громадськості, в тому числі для представників влади США, із підтримкою фашизму, а, отже, можливою підривною діяльністю в США на користь Німеччини. Стосовно переважної більшості членів об’єднання, це обвинувачення було несправедливим. Як відзначав реверент Стругинський, “гетьманські клуби в цій країні перш за все клялися у вірності Сполученим Штатам Америки, хоча цілком можливо, що дехто з українців у цій країні можуть поїхати на Україну і пропонувати свої послуги у боротьбі проти Росії”¹⁴.

Організація державного відродження України, утворена в 1929 р., була націоналістичного спрямування, дотримувалася ідеології Організації українських націоналістів (ОУН) і займала в 30-і рр. негативну позицію стосовно радянської та польської присутності на українських землях. ОДВУ не визнавала правомочність міжнародних договорів Версальської системи, згідно з якими територія України, яка не увійшла до складу СРСР, була поділена між Чехословаччиною, Польщею, Румунією; вважала можливим використання усіх дипломатичних засобів для досягнення основної мети – утворення незалежної і суверенної української держави¹⁵. Зв’язки з європейською ОУН, голова проводу якої, Євген Коновалець, приїжджав у 1929 р. у США і сприяв утворенню ОДВУ, збір коштів серед американських українців для підтримки діяльності націоналістів у Європі, контакти у 30-і рр. ОУН з владними структурами Німеччини зовсім не означали, що члени Організації державного відродження України підтримували ідею співробітництва з фашистськими Німеччиною та Італією. У 1936 р. в редакційній статті газети “Націоналіст” автори наголошували, що “українці не повинні мати жодних ілюзій щодо мети Гітлера використати прагнення України отримати незалежність”¹⁶. Спостерігаючи за розгортанням другої світової війни і одночасним ускладненням етнополітичного становища української етнічної групи в США, президент ОДВУ професор університету штату Міннесота Олександр Грановський у липні 1941 р. зробив офіційну заяву для представників Адміністрації США та інших виконавчих агентств про опозиційне ставлення керованої ним організації до німецького контролю над територією

України, подібно як і до факту входження у 1939 р. українських земель до складу СРСР і Польщі¹⁷. Ще раніше, у травні 1940 р., Грановський надіслав президенту США Франкліну Рузвельту меморандум із проханням сприяти справі української незалежності, винести “українське питання” на розгляд впливових світових держав, надати пряму і опосередковану допомогу українцям в окупованій Європі. Президент ОДВУ наголошував, що двома найбільш зловісними режимами в Європі є німецький та російський імперіалізм¹⁸. Подібно до монархістів, українські націоналісти не бачили жодного ціннісного конфлікту між підтримкою української справи в Європі і лояльністю до Сполучених Штатів Америки.

Щодо Українського конгресового комітету Америки, який саме і створювався для координації зусиль української громади в зовнішньополітичному питанні, то на його Першому конгресі в 1940 р. зроблено наступну заяву: “Ми одні маємо змогу вільно сказати, що український народ поневолений та що він вимагає від себе того самого права на самовизначення, що признане іншим народами. Російський імперіалізм у новій одежі большевизму і польська шляхетчина в одежі польського націоналізму занадто ясно показали свою непримиримість до українських державницьких змагань, щоб хто з українців міг ще мати сумніви щодо небезпеки, яка грозить Україні з їхнього боку”¹⁹. Тоді ж було прийнята резолюція про засудження німецької та радянської агресії в Європі (Йдеться про наслідки підписання пакту Молотова – Ріббентропа. – Авт.), схвалення американської зовнішньої політики і про необхідність підтримки США національних прагнень українців. Того ж року делегація Сенату США оголосила меморандум, головною тезою якого було твердження, що лише незалежна Україна може стримувати від агресії німецький, польський та радянський імперіалізм²⁰.

Аналізуючи самоорганізацію під час війни закарпатської імміграції, необхідно врахувати обставину, що в її середовищі у 30-і рр. домінували руські і русофільська орієнтації. Саме тому члени новоствореного Карпаторуського народного комітету у 1939 – 1941 рр. дотримувалися поглядів про необхідність прислання всіх територій, населених карпаторусами, до Радянського Союзу після 22 червня 1941 р. активно сприяли американському Фонду допомоги в осінній Росії. У липні 1942 р., в результаті об’єднання Карпаторуського народного комітету, членами якого були переважно представники лемківської етнографічної групи, з впливовим Карпаторуським союзом, було утворено новий координаційний орган – Американський карпаторуський конгрес, який очолював Петро Ратиця. Цікаво, що новий Конгрес уже не наполягав на пріоритетності входження карпаторуських територій до складу СРСР, а обстоював тезу про необхідність возз’єднання всіх земель, населених карпаторусами, і надання їм автономії в будь-якій державності, складовою частиною якої вони стануть. Наприкінці війни, після налагодження контактів із членами екзильного уряду Чехословаччини, ця мета набула чітких обрисів – відновлення Підкарпатської Русі з найширшими автономними правами в складі Чехословаччини²¹.

4. Політика урядових структур США стосовно діяльності організації американських українців

Розгортання Другої світової війни посилило актуальність питання про лояльність американських етнічних груп до державного устрою й офіційної політики США. Конгресменам і представникам виконавчої влади представникам президентської адміністрації було притаманним насторожене ставлення до німецької та декількох інших центрально- і східноєвропейських етнічних груп, потенційних іммігрантів. Удавана “недостатня” лояльність східноєвропейських американських діаспор пояснювалася низьким рівнем асиміляції її представників у соціально-економічній механізмі країни. Припущення цілком відповідало тезам домінуючої в цей період соціологічної теорії “плавильного казана”²².

У Конгресі США у 1940 р. висловлювалися пропозиції щодо депортації

країни всіх, “хто вірить у будь-яку форму управління, окрім тієї, що тепер існує в Сполучених Штатах”, “чия присутність суперечить суспільним інтересам”, “порушує суспільний порядок і добробут місцевої общини”²². Ці радикальні пропозиції не були прийняті, але, наприклад, згідно із законом Сміта 1940 р., обов’язковою стала реєстрація всіх іноземців, які не є громадянами США, а спеціальним службам надавалися повноваження щодо нагляду і переслідування членів організації, програма яких суперечила основним напрямам і внутрішньої, і зовнішньої політики США.

Ця тенденція повною мірою проявлялася і у ставленні урядових кіл США до організаційної структури української етнічної групи. З 1939 р. Комітет Конгресу США для розслідування антиамериканської діяльності, утворений в 1938 р., почав зондувати діяльність Української гетьманської організації Америки й Організації державного відродження України. Ці заходи інтенсифікувалися після прийняття Конгресом США влітку 1940 р. закону Вургіса, згідно з яким обов’язковою стала реєстрація всіх організацій: “1) які проводили політичну діяльність, метою якої був контроль або скинення уряду США; 2) займалися організацією військових заходів, включно з маневрами і військовими тренуваннями, для підготовки військової акції; 3) підпорядковувалися закордонному контролю”²⁴. Протягом трьох років (1940 – 1943) справами “гетьманців” і ОДВУ займалося Федеральне бюро розслідувань (ФБР). Про необхідність “спостерігати за розвитком українського національного руху, особливо у зв’язку із задумом Гітлера організувати маріонеткову українську державу”, попереджав Л. Гендерсон, заступник директора Відділу європейських справ Держдепартаменту США, у меморандумі для свого керівництва від 24 липня 1941 р. Але, одночасно, цей діяч адміністрації Франкліна Рузвельта розумно застерігав, що ці заходи не повинні кинути підозру щодо лояльності української спільноти в США в цілому²⁵. Більше того, заступник держсекретаря США С. Веллес зазначив 23 серпня того ж року, що “тепер українці не обов’язково симпатизують Німеччині і їхня діяльність може, безперечно, набути проамериканського спрямування, якщо проводити щодо них певну уявну позитивну політику”²⁶.

Значною мірою на ставлення американської влади до вищезгаданих етнічних груп впливала еволюція американо-радянських відносин. 1943 рік, коли відбулася Тегеранська зустріч лідерів СРСР, США, Великобританії, можна вважати апогеем розвитку дружніх відносин між двома країнами. На прохання США у 1943 р. владою СРСР було організовано “саморозпуск” Комінтерну. У свою чергу, американські урядові інстанції посилили перестороги щодо відверто антикомуністичних, антирадянських організацій, в тому числі вже згаданих Української гетьманської організації Америки, Організації державного відродження України. Окрім того, кампанію у пресі проти монархічних і націоналістичних організацій розгорнули американські групи соціалістичного і комуністичного спрямування, в тому числі й українські – Сталінський народний фронт, “Вісті” – українська прокомуністична газета, Українська робітничка асоціація²⁷.

Незважаючи на ретельне розслідування, не було знайдено жодних доказів щодо підривної чи шпигунської діяльності на користь Німеччини політичних організацій української етнічної групи, що інкримінувалося їм протягом декількох років. Але, незважаючи на остаточний результат, розслідування, що провадилося у військовий час, нанесло величезної шкоди інституційній основі цих організацій: “гетьманці” в березні 1942 р. саморозпустилися²⁸, а ОДВУ втратила значну кількість своїх прихильників²⁹. Навіть аполітичний щодо характеру діяльності Український народний союз став жертвою антиукраїнської кампанії. На черговій конвенції у 1941 р. члени УНС були вимушені переобрати все своє керівництво³⁰. Випереджаючи події, потрібно зауважити, що після війни ФБР офіційно зняло обвинувачення з ОДВУ, “гетьманців”³¹. Однак справжня катастрофа полягала у тому, що урядові заходи кинули в роки Другої світової війни тінь підозри на лояльність усієї української спільноти.

5. Криза Українського конгресового комітету Америки і її подолання. Початок видання “Українського кварталника”

Оскільки процес формування Українського конгресового комітету Америки відбувався в умовах розгортання Другої світової війни, то він ускладнювався питанням про лояльність його членів до влади США, загальної зовнішньополітичної лінії керівництва країни. Урядове розслідування діяльності українських політичних організацій, загальноамериканська кампанія переслідування українських діячів, а як результат – саморозпуск “гетьманівців”, скорочення членства в ОДВУ, розкол в Українському народному союзі (УНС) – привели до кризи Українського конгресу. Три найбільші і найвпливовіші колективні члени – Український народний союз (УНС), Український робітничий союз (УРС), Союз українців-католиків “Провидіння” – вийшли з його складу і таким чином позбавили УККА на два роки активності. Оскільки необхідність ефективного функціонування “парасолькової організації” залишалася чи не найголовнішою потребою української громади в США, то вже в 1943 р. відновилися спроби організувати нове возз’єднання УККА. 4 липня 1943 р. група українських діячів, що назвала себе Комітетом ради американських українців, розробила під час зібрання в Детройті план відновлення його діяльності. А вже 14 вересня члени комітету зустрілися з лідерами чотирьох найбільших об’єднань братств і узгодили нові структурні принципи УККА – повноцінне і рівне членство всіх українських організацій, а не домінування “великої четвірки”³².

Як наслідок цієї підготовчої діяльності, 22-23 червня 1944 р. у Філадельфії відбувся Другий конгрес українців у США³³. Напередодні його відкриття в одній з популярних радіопередач УККА було названо нацистською організацією і поліції пропонувалося розігнати його зібрання³⁴. Конгрес, одним із головних завдань якого була демонстрація лояльності політичних представництв української етнічної групи до американської державності, офіційної політики зокрема, спростував обвинувачення у шпигунській діяльності на користь Німеччини, саботажі, спробах проводити підривну діяльність проти США³⁵.

Це стало початком нової реорганізації УККА. Новим президентом було обрано Степана Шумейка, редактора газети “Ukrainian Weekly” (“Український щотижневик”), особа якого не була скомпрометована слідством ФБР. Треба зазначити роль, яку відіграв у відродженні УККА Микола Чубатий, професор Української теологічної католицької академії в Львові, який прибув в США на міжнародну конференцію за десять днів до початку другої світової війни і залишився в цій країні до кінця свого життя. Чубатий на Другому конгресі був автором резолюції про видання періодичного органу УККА – “Ukrainian Quarterly” (“Українського кварталника”), обов’язки головного редактора якого взяв на себе³⁶.

Ця ініціатива була дуже важливою для подальшого розвитку УККА і організаційної структури української групи в цілому, оскільки події воєнних літ, антиукраїнська кампанія в США вказали на необхідність започаткування серйозного політичного видання англійською мовою, який би знайомив американців, зокрема представників законодавчої влади та урядових інституцій, з національними прагненнями українського народу, об’єктивно висвітлював би роль українського питання у Другій світовій війні, інформував би про останні події в політичному житті української етнічної групи в США. Перший номер “Українського кварталника” побачив світ восени 1944 року. Тоді ж членом його редакції став Лев Добрянський, майбутній президент УККА (з 1949 р.), тоді – інструктор з економіки Нью-Йоркського університету Кларенс Меннінг, один із небагатьох американських науковців, який у роки Другої світової війни публічно виступив на захист українських організацій³⁷.

Безумовно, порушені в статті питання не є простими. Цілком справедливо зазначив відомий історик Тарас Гунчак: “Проблеми другої світової війни з

історичної точки зору, із великим розмаїттям учасників та жертв цієї війни, с такими складними, що намагання звести їх до простої формули добра і зла, друзів і ворогів, правильних чи неправильних результатів було б надмірним спрощенням. Залишається багато білих плям, розуміння яких можна досягнути лише старанним і чесним дослідженням усіх наявних фактів”³⁸.

ПРИМІТКИ

- ¹ Slavonic Encyclopaedia / Ed. by Roucek J. New York: Philosophical Library, 1949. P. 1330.
- ² Зарубіжні українці. К.: Україна, 1991. С. 101.
- ³ Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс. М.: Мысль, 1966. С. 309.
- ⁴ Slavonic Encyclopaedia. P. 1331.
- ⁵ *Ibidem*.
- ⁶ *Ibidem*.
- ⁷ *Ibidem*. P. 1330.
- ⁸ *Subtelny O. Ukrainians in North America An Illustrated History. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1991. P. 107.*
- ⁹ 10-й Конгрес українців у ЗСА. Нью-Йорк, 24, 25 і 26 жовтня 1969 р. Коммодор готель. Нью Йорк, 1969. С. 4; *Kuropas M. The Americans Roots and Aspirations 1884 – 1954. Toronto – Buffalo – London: Univ. of Toronto Press Inc, 1991. P. 285.*
- ¹⁰ Зарубіжні українці. С. 127.
- ¹¹ *Баграмов Л. А. Иммигранты в США. М.: Изд-во ИМО, 1957. С. 98.*
- ¹² Американська демократія і незалежність України. Львів: Слово, 1992. С. 87.
- ¹³ *Шлепаков А. Н. Вказана праця. С. 331.*
- ¹⁴ *Kuropas M. Op. cit. P. 217, 219.*
- ¹⁵ *Ibidem*. P. 256 – 257.
- ¹⁶ *Ibidem*. P. 263.
- ¹⁷ *Luciuk L., Kordan B. Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question 1938 – 1951. A Documentary Collection. Kingston, Ontario – Vestal, New York, 1987. P. 9.*
- ¹⁸ *Kuropas M. Op. cit. P. 285.*
- ¹⁹ 10-й Конгрес українців у ЗСА. С. 4.
- ²⁰ *Kuropas M. Op. cit. P. 285.*
- ²¹ *Magosci P.-R. Our People Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. Toronto: Univ. of Toronto Press Inc., 1994. P. 91 – 92.*
- ²² *Luciuk L., Kordan B. Op. cit. P. 90.*
- ²³ *Шлепаков А. Н. Вказана праця. С. 308.*
- ²⁴ *Kuropas M. Op. cit. P. 223.*
- ²⁵ *Luciuk L., Kordan B. Op. cit. P. 97.*
- ²⁶ *Ibidem*. P. 99.
- ²⁷ *Kuropas M. Op. cit. P. 223.*
- ²⁸ *Luciuk L., Kordan B. Op. cit. P. 116.*
- ²⁹ *Subtelny O. Op. cit. P. 148.*
- ³⁰ *Kuropas M. Op. cit. P. 299.*
- ³¹ *Walter Dushnyk: 1908 – 1985 In Memoriam // The Ukrainian Quarterly. Vol. 41. 1985. № 3-4. P. 247.*
- ³² *Kuropas M. Op. cit. P. 299 – 300.*
- ³³ 10-й Конгрес українців у ЗСА. С. 4.
- ³⁴ *The Story of the Ukrainian Quarterly // The Ukrainian Quarterly. 1954. P. 6.*
- ³⁵ *Kuropas M. Op. cit. P. 300.*
- ³⁶ *The Story of the Ukrainian Quarterly. P. 6.*
- ³⁷ *Ibidem*. P. 6-8.
- ³⁸ *Гринів О. Українці в роки другої світової війни // Українська дивізія “Галичина”. Київ – Торонто: ТОВ “Негоціант – Плюс”, Братство колишніх вояків 1-ї УД УНА, УВКР, редакція газети “Вісті з України”, 1994. С. 125.*